

Олексій ТРАЧУК

кандидат історичних наук

Науково-дослідний інститут українознавства

Київського національного університету імені

Тараса Шевченка (Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3490-8626>

Електронна пошта: oleksakolo@gmail.com

РОЗВИТОК ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА ПРАУКРАЇНСЬКИХ ПЛЕМЕН АНТІВ І СКЛАВІНІВ У ПРОТИСТОЯННІ З ВІЗАНТІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ (V–VII ст.)

У V–VII ст. численні успішні військові походи антів і склавинів призвели до заселення ними Балканських провінцій Візантійської імперії. Вони стають основним населенням Балкан, принісши сюди свою культуру і родоплемінний лад. Відбувся поділ антів і склавинів на племінні групи, які залежно від історичних обставин заклали основи процесів формування сучасних слов'янських народів і створення ними своїх держав на Балканах.

У статті здійснено воєнно-історичну реконструкцію особливостей воєнно-географічної експансії, воєнної організації та воєнного мистецтва антів і склавинів, їх тактики дій на суші та на морі проти Візантії, особливостей озброєння. Зокрема, доведено існування та ефективного застосування праслов'янами асиметричної тактики напівпартизанського протистояння проти регулярної імперської армії.

Ключові слова: воєнне мистецтво, військова організація, анти, склавини, слов'яни, Візантійська імперія, етнічна історія України.

Постановка проблеми. У середині I тис. н.е. під ударами варварів розпалася Західна Римська імперія. У наступний період слов'яни та інші народи вже вели наполегливу боротьбу проти імперської Візантії. Війни з імперією призвели до розселення слов'ян у регіони Центральної Європи і на Балкани. У цей час слов'яни (включаючи праукраїнські племена антів і склавинів), проти яких Візантія вела тривалі військові кампанії, потрапляють у поле зору візантійських істориків (Трачук, О. 2023а, с. 85–124). Відповідно, у нашому дослідженні розкриваються особливості розвитку військової організації та воєнного мистецтва праслов'янських (праукраїнських) племен, каталізатором яких виступали війни із Візантійською імперією.

Стан розробленості проблеми та джерельна база. Візантійські автори VI–VII ст. – Йордан, Прокопій Кесарійський, Менандр Протіктор, Псевдо-Маврикій, Феофі-

лакт Симокатта та інші називали слов'ян на територіях України венедями, антами й склавинами і відводили їм значне місце у своїх творах, як численному народу, який брав активну участь у розвитку подій на території Південно-Східної і Центральної Європи. Виходячи із інтересів Візантійської імперії, вони були змушені звертати увагу на внутрішню організацію і соціально-економічні структури нашого ладу, розвиток військової справи, взаємини надплемінних структур (Артеменко, І. І. (гл. ред.). 1986, с. 7) із Візантійською імперією та іншими народами як союзниками, так і ворогами (Баран, В. Д. 2007, с. 18).

Важливим є твердження Йордана щодо венетів (венедів), які, «ставшися з одного кореня, породили три народи, тобто венетів, антів і склавинів». Із праці Йордана випливає, що венети, анти і склавини VI ст. є прямими нащадками венетів IV ст., з якими воював Германаріх (Терпиловський, Р. В. 2005, с. 388).

Видатний письменник і політичний діяч часів Юстиніана (527–565 рр.), сучасник Йордана, «Прокопій, природжений грек, друг полководця Велізарія, радник і секретар, що жив у 540–562 р. в Константинополі, поза сумнівом, знав добре як слов'ян, так і готів», – пише про нього П. Шафарик (Шафарик, П. И. 1837, с. 164). Прокопій написав вісім книг «Історії війн» (I–IV книги «Війни з готами», 550–554 рр.), що дають можливість порівняти його твори з одночасним твором Йордана (551 р.).

Союзи східнослов'янських племен згадуються літописом та деякими іноземними авторами у зв'язку з подіями періоду від VI–VII ст. до X століття. Вказівки на існування союзів східнослов'янських племен у недатованій частині літопису дуже скупі. Діяльність вождя Кия, який ходив у Царград і «велику честь прийняв от царя», найімовірніше варто віднести до періоду участі антів у Балканських війнах VI ст. (Сміленко, А. Т. 1975, с. 69–70). Оцінюючи загалом дані Йордана та Прокопія щодо слов'ян, зауважує В. Баран, треба мати на увазі, що останні з'явилися у середині VI ст., а тому мають відображати становище слов'ян у Подунав'ї у більш ранні часи, можливо наприкінці V століття. За часів правління Юстиніана (518–527) та Юстиніана (527–565) склавини й анти вторгалися на територію Візантійської імперії, переходячи Дунай (Баран, В. & Баран, Я. 2011, с. 81).

Війни слов'ян із Візантією досліджували історики Г. Федоров (Федоров, Г. Б. 1960, с. 173–228), А. Строков (Строков, А. 1995), М. Гімбутас (Гімбутас, М. 2004), О. Моця (Моця, О. 2011), В. Баран (Баран, В. 2011), слов'янський родоплемінний лад – О. Трачук (Трачук, О. 2019, с. 41–58).

Мега статті полягає у розкритті особливостей становлення військово-адміністративної організації та розвитку воєнного мистецтва праукраїнської етноплемінної спільноти на стадії розкладу родоплемінного ладу та під впливом війн із Візантією. Стаття виконана автором у рамках науково-дослідного проєкту Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Етногенез українців у світлі сучасних наукових даних і методологічних підходів».

Виклад основного матеріалу. Історичне значення Великого переселення народів, що охопило слов'янські племена антів і склавинів починаючи з черняхівської культури у V–VII ст., полягає в тому, що воно започаткувало поділ слов'яноукраїнців на ті племінні групи, які залежно від іс-

торичних обставин заклали основи процесів формування сучасних слов'янських народів. Склавини, представлені празько-корчацькою культурою, стали не тільки предками українського народу, а й склали основний компонент предків словаків, моравів, чехів та українсько-польського населення у Верхньому Повісленні. Змішані антсько-склавинські племена дали сіверян – предків лівобережних українців. Та частина антів, що принесла з собою пенківську культуру на Балкани, стала основою болгарської, сербської, хорватської та інших племінних груп південних слов'ян.

До повідомлень Маврикія і Прокопія про відсутність у склавинів і антів військового ладу і про те, що на озброєнні в них були лише дрютки і щити, потрібно відноситись із відомою обережністю, адже у склавинів і антів, які жили родоплемінним ладом, не було такого війська, як у Східній Римській імперії – Візантії (Федоров, Г. 1960, с. 176).

Анти і склавини були окремими союзами племен, що мали власних вождів, своє військо, виробництво заліза та залізної зброї і вели самостійну політичну діяльність. Відмінності між ними носили етнографічний характер, а у мовному відношенні не виходили за межі діалектної диференціації. Відомі давньоруському літописцю племінні союзи виникли не у VIII ст., а входили до складу антів і склавинів значно раніше, як слушно зазначають сучасні дослідники.

Коментар про хід слов'янської колонізації Візантії можна знайти у «Географії Вірменії», приписуваної Мойсееві Хоренському (407–487). У ній названо 25 слов'янських племен, які жили у Дакії (тобто на північ від Дунаю). Пізніше вони перетнули Дунай, підкорили землі у Фракії і Македонії, розповсюдилися на південь у Ахею і на схід до Далмації (Гімбутас, М. 2004, с. 129). За нашими дослідженнями на теренах України у IV і початку V ст. проживало близько 400 племен черняхівської культури, а після великого переселення антів і склавинів на південь, захід і північ у V–VII ст. залишалося 34 племені (Трачук, О. 2023а, с. 117). Отже, у війнах з Візантією брало участь не менше 200 племен.

Під час війни кожний військовий загін антів і склавинів, що складався з членів одного роду якогось племені (жупи), мав свою емблему, або стяг (signum, effigies, vexillum), так само, як це було у гальських, німецьких або тюрко-татарських сусідів. На цих емблемах було зображення фігури тварини – тотема роду, або фігури племінного бога. Принаймні про лютичів, відзначає

Л. Нідерле, «маємо кілька повідомлень, які свідчать про те, що на своїх прапорах вони поміщали зображення богинь. Перші слов'янські вожді також зображуються з прапором племені в руках, наприклад св. Вацлав у Вольфенбюттельському або Вишеградському кодексі» (Нідерле, Л. 1956, с. 369).

Для антів та склавинів багата Візантія була привабливим об'єктом набігів та довгострокової воєнної експансії, що сприяло розвитку т.зв. воєнної демократії як перехідного типу соціального устрою та протодержавного управління, виокремленню постійної воєнно-вождівської верхівки. Під час військових походів захоплювались нові поселення на Балканах, кожен солдат в армії слов'ян міг заволодіти багатством. Більш дорогі предмети, на думку С. Станчева, ставали колективною власністю родів і племен (Станчев, С. 1961, с. 34).

Візантійський історик Прокопій Кесарійський (500–560 рр.) в одному з томів своєї праці «Війни» зафіксував: «Племена ці, склавини й анти, не управляються однією людиною, але здавна живуть у народовладді, і від того в них вигідні й не вигідні справи завжди ведуться спільно. А також у тих і в інших варварів встановлено здавна все однаково. Бо вони вважають, що один з богів – творець блискавки – саме він очолює пантеон усіх богів, і йому приносять у жертву биків і всяких жертвних тварин. Приреченості ж вони не знають і взагалі не визнають, що наперед визначена доля має якесь значення, принаймні по відношенню до людей, але коли смерть вже біля їх ніг, дуже хворі, або виступають на війну, вони дають обітницю, якщо уникнуть її, зараз же приносять жертву богам за своє життя, а уникнувши (смерті), жертвують те, що пообіцяли, і думають, що завдяки цій жертві отримали собі спасіння» (Джаксон, Т.Н., Коновалова И.Г. & Подосинов, А.В. (ред.). 2010, с. 72).

Коли потрібно було йти у бій, вождь насамперед шиковав свої полки у бойовому порядку по родах та племенах. Із давньої літописної термінології, щоб розрізнити полки та сотні, пише Л. Нідерле, їх потрібно відповідно «нарядити» (тотемна та родова символіка була присутня на стягу, розмальованому щиті та вишитому родовими символами (оберегами) одязі вождя і, вірогідно, кожного вояка), «іставити полки, исполчити-ся (у Тітмара під 1018 р. читаємо: *acies turmatim ordinata*)» (Нідерле, Л. 1956, с. 370).

У результаті військових походів на Візантію племена східних слов'ян удосконалюють метале-

ву зброю, створюють великі комплекси виплавки та ковальської обробки заліза, збільшується кількість привізних предметів.

На думку автора, видається актуальним усвідомлення українцями тисячолітнього зв'язку поколінь металургів, ковалів – майстрів виготовлення зброї – антів, склавинів, древлян, волинян, сіверян та їхніх нащадків – зброярів сотень Війська Запорозького. Важливим є досвід формування ополчення самооборони по поселеннях – родах, гніздах поселень – племенах у дописемний період, а у часи Гетьманщини по селах – сотнях, групах сіл – полках (Трачук, О. 2023b, с. 91–120).

Найінтенсивніші військові походи та потоки слов'янського розселення у цілому були спрямовані на південь, до Дунаю та кордонів Візантійської імперії шляхом, прокладеним готами у V столітті. Можна вважати, що розселення слов'ян на південь було викликане тими ж причинами, що обумовили відступ готів із приходом гунів у Північно-Західне Причорномор'я. Гуни, розбивши готів, вчиняли тиск на усі племена, що входили у готське об'єднання. У характері археологічного матеріалу на місцях слов'янського переселення В. Баран побачив, що у ньому брали участь племена антів та склавинів, які раніше займали територію Дніпровського та Дністровського басейнів. Вони спускалися Прутом, Серетом та притоками тиси і несли із собою в Подунав'я празький та пеньківський типи кераміки, характерні квадратні житла з піччю-кам'яною. Проте пеньківська кераміка антів відома лише у Нижньому Подунав'ї та на Балканах. Потоки склавинів, що прямували вгору по Дунаю, несли із собою кераміку празько-корчацького типу (Баран, В. Д. 2011, с. 81). Анти, вважає О. Моця, приходять із Поділля і на якийсь час змішуються у Подністров'ї зі склавинами. Ці племена, а також склавини Волині, просуваються на Прут і Серет, а звідси через Потисся – у Подунав'я (Моця, О. П. 2011, с. 28).

Племена черняхівської культури III–V ст., на слушну думку М. Брайчевського, «за всіма показниками відповідають умовам, притаманним для тієї частини слов'янських племен, які привернули пильну увагу візантійських письменників і виступають в їхніх творах з іменами антів та склавинів. Антська група племен у середині I тис. н. е. була згуртована в досить сильному політичному об'єднанні державного типу, яке називаємо Антським царством. Останнє становило собою неабияку небезпеку для північних володінь імперії і здійснювало широку експансію на південь та

південний захід – саме це і визначило характер греко-антських стосунків і зумовило підсилений інтерес до слов'янської проблематики з боку візантійської адміністрації» (Брайчевський, М. Ю. 1991, с. 126).

Вторгаючись до Візантії великими силами, склавини і анти, за свідченням візантійських істориків, неодноразово брали безліч фортець і захоплювали міста з військовими гарнізонами (Федоров, Г. Б. 1960, с. 176). Особливо пам'ятними для імперії були слов'янські набіги 548 і 549 рр., коли постраждали Іллірія та Фракія, було розгромлено місто Топер. У наступному 550 р. слов'янські загони доходили до «довгих стін», зведених для захисту Константинополя завбачливим Анастасієм (Третьяков, П. Н. 1948, с. 93).

У результаті походів антив до Києва потрапляли візантійські монети. Так, у культурному шарі Замкової гори кінця V–VI ст. знайдені три монети імператорів Анастасія I (498–518) і Юстиніана I (527–566). Поблизу гори, на Подолі, знайдені ще дві візантійські монети Євдоксії і Юстиніана I, що датуються 537 роком (Артеменко, И. И. (гл. ред.). 1986, с. 255). Показовим, на думку Б. Рибаківа, є склад відомого Перещепинського скарбу. Поряд зі старими сасанідськими і візантійськими речами IV – початку VI ст. (посуд Шапура II, 309–379 рр. та єпископа Патерна із Томи, 520 рр.), що відображає епоху перших антських походів на Візантію і, зокрема на місто Томи, у скарбі багато візантійських речей кінця царювання Іраклія (629–641). Візантійські монети з отворами сягають 641–668 рр., що дає змогу датувати скарб кінцем VII ст., часом припинення зв'язку з Візантією (Рыбаков, Б. А. 1948, с. 100).

В «Історії» Ісідора Севльського (приблизно 570–636) мовиться про те, що слов'яни захопили Грецію у перші роки правління Іраклія, у той час, коли перси зайняли Сирію і Єгипет (611–619). Рятуючись від слов'ян, жителі Пелопоннеса відступали під захист Тайгетських гір на сході Спарти або пливли на південь. У «Монемвасійській хроніці», складеній близько 806 р., збереглися описи втечі жителів Візантії при появі слов'ян (Гимбутас, М. 2004, с. 127).

Візантійські історики не раз відзначали доблесть і навіть непереможність слов'ян, їх войовничість, витривалість, здатність легко переносити жар, холод, дощ, відкритість тіла, недостатність харчування. Билися склавини і анти як у пішому строю, так і верхи на конях. Наприклад, Прокопій говорить про загін з 1 600 вершників склавинів і антив, про наявність у слов'ян кінних військ, зо-

крема кінної розвідки, згадує Феофілакт Сімокатта (Федоров, Г. 1960, с. 176–177). Анти у VII ст. заволоділи усією Фессалією, потім, пересівши на човни, захопили острови Киклади, Ахею, Епір, майже всю територію Іллірії і частину Малої Азії. У результаті під їх контролем залишилася вся Іллірія, за винятком Фессалонік (Гимбутас, М. 2004, с. 126–127).

Про вміння слов'ян і антив користуватися човнами повідомляє Агафій, говорячи про анта Доброгаста, частина військ якого перебувала на десяти двоярусних суднах. Феофан-літописець повідомляє, що слов'яни під час війни із візантійцями використовували багато видовбаних човнів (однодревок), а Феофілакт Сімокатта каже, що слов'яни під час війни будували легкі човни і використовували одночасно до 150 човнів. Про човни-однодревки, на яких слов'яни плавали по морю, повідомляє під 626 р. «Великодня хроніка». У 642 р. слов'яни на своїх суднах дійшли до Південної Італії (Федоров, Г. Б. 1960, с. 177).

У більшості історичних джерел наголошується про набіги слов'ян і аварів на південну і східну частини Балканського півострова. Абсолютно інше життя було на західному, Адріатичному побережжі. У той час, коли слов'яни руйнували міста і спустошували землі у східній частині Греції, майже до кінця VI ст. на заході жили відносно мирно. Лише наприкінці VI ст. маса слов'ян із Паннонії рушила через Східні Альпи в Істрію, а потім до Далмації. Про ці події ми дізнаємося із листування папи Григорія I (590–604) і солунського єпископа Максима. У 600 р. він повідомляє папі про велику небезпеку, яку представляє рух слов'ян. Дійсно, в цей час в Істрії з'явилися лангобарди, авари і слов'яни (Гимбутас, М. 2004, с. 128).

Протягом VI–VII ст. слов'яни займають усі Балканські провінції Візантійської імперії і міцно осідають на Балканському півострові. Вони стають основним населенням Балкан, принісши туди свою культуру і родоплемінний лад, проте, і вони, у свою чергу, піддавалися впливу візантійської культури. Як відомо, взаємини слов'ян із різними неслов'янськими племенами, що жили у Східній Європі, були досить складними і різноманітними. Мирне об'єднання тюрків-болгар зі слов'янами у боротьбі зі спільним ворогом – Візантією призвело до асиміляції власне болгар слов'янами, до створення найбільшої слов'янської держави на Балканах – Болгарії (Федоров, Г. 1960, с. 177).

Втрати у війнах анто-склавинів із Візантією були значні з обох сторін, пише Прокопій: «Проте ні персам, ні сарацинам, ні гунам, ні склавин-

ському племені, ні будь-яким іншим варварам не приходилося йти з римських територій без втрат. Бо в пору вторгнення, а ще більше в часи облог і битв їм доводилося стикатися з потужною протидією, і гинуло їх нітрохи не менше, ніж римлян» (Джаксон, Т.Н., Коновалова І.Г. & Подосинов, А.В. (ред.). 2010, с. 93).

Були випадки, коли антів залучали до війська імперії. Відомо про три сотні антів, які брали участь у війні проти остготів в Італії. Агафій Мірінейський («Схоластик») повідомляє, що у війні проти персів у 555–556 рр. як один із візантійських полководців брав участь ант Дабрагез із сином Леонтієм. До відома, у складі візантійського війська на Кавказі хоробро воював і «склавин» Сваруна (Абашина, Н., Козак, Д., Синиця, Є. & Терпиловський, Р. 2012, с. 184).

Багато назв, що знаходяться у величезному описі Прокопія міст і фортець, розташованих у Мізії, Фракії, Македонії і т. д., відзначає П. Шафарик, «вказують собою на своє слов'янське походження, а це дає знати, що уже тоді (біля 552 р.) у згаданих землях співіснувало багато слов'янських поселень. Між такими назвами зустрічаються, наприклад *Milareka*, *Kawetza* (нині Кавіца), *Labutza* (Лабіца), *Debre* (Дебрь), *Dolebin* (Дулебин, наше – Дуліби)... і ін., які знають мови слов'ян і з першого разу розмовою і виглядом, і складом своїм свідчать про своє слов'янське походження, і які до цих пір в більшості, залишалися в тих краях» (Шафарик, П. 1947, с. 257).

Численні «варварські» племена отримали можливість безперешкодно заселяти Балканський півострів. Після переправи через Дунай слов'янські племена рухалися у двох напрямках – у Македонію, Фессалію, Албанію, Грецію, Пелопонес і Крит та до північного узбережжя Егейського й Мармурового морів. Тож область слов'янських військових набігів відсунулася у цей час далеко на південь (Моця, О. 2012, с. 22).

У Нижньому Подунав'ї, на території сучасних Румунії та Болгарії, як і на Балканах, переважно розселялися племена антів (пеньківської культури). Потоки слов'ян, що прямували Дунаєм вгору, несли празько-корчацьку культуру склавинів. Анти і склавини, відмічає Прокопій, населяють країну, розкидано розташували свої поселення. Саме тому їм належать дуже значні території, адже вони займають більшу частину одного із берегів Істра (Дунаю) (Джаксон, Т.Н., Коновалова І.Г. & Подосинов, А.В. (ред.). 2010, с. 73).

Анти і склавини оселилися в основному у спорожнілих областях. У родючих рівнинах Фракії

і Мізії вони перейшли від війни до мирної праці. Вирощування зернових культур і всі основні навички, пов'язані з їхнім способом життя, вони освоїли давно у своїй батьківщині. На нових землях вони знайшли не тільки благодатні умови для всіх навичок, а й традиційну розвинуту техніку і ремесла (Станчев, С. 1961, с. 35).

«Приятелювали» слов'яни не лише з візантійцями, а й з германцями. Так, у розділі VII «Таємної історії» Прокопій повідомляє, що лангобард Ільгідіс втікає до склавинів; потім він приходять до гепідів, «ведучи з собою великий загін із лангобардів та склавинів». Пізніше він же повертається «до склавинів разом зі своїм загonom та деякими добровольцями із гепідів». Подібну операцію, пов'язану з передислокацією своїх воїнів на землі склавинів за Дунай, Ільгідіс здійснює ще раз (Моця, О. 2011, с. 30–31).

У VI ст. продовжувався процес колонізації Балкан слов'янами, в орбіту якого потрапили значні території: основна частина Фракії, майже вся Ілірія й Далмація – ті землі, що у подальшому зазнали тотальної слов'янізації і які заселені південнослов'янськими народами. Можна сказати, що саме під час слов'яно-візантійської війни визначилися межі наступного великого розселення слов'ян на Балканах. Вже під час війни слов'яни почували себе тут господарями. Отже, вже тоді освоювалися землі, спустошені драматичними інвазіями доби великого переселення народів (Терпиловський, Р. В. (відп. ред.). 1999, с. 47–48).

Повстання рабів і колоній у VII ст., що поєднувалися з боротьбою слов'ян проти рабовласницької держави, викликали корінні зміни у соціально-економічному ладі Візантійської імперії. Рабовласницька експлуатація як основна форма поневолення балканських хліборобів була знищена. Значні зміни відбулися і в політичному устрої імперії. Влада в ній була захоплена представниками нової, феодалної знаті, яка використовувала у своїх інтересах ту боротьбу, яку вели із рабовласницькою імперією родоплемінні союзи. Хоча старий державний апарат управління зберігся, проте, він вже значно видозмінився – зникла характерна для рабовласницької імперії централізація, відбулося значне відособлення та самоврядність провінційного управління. Територія Східної Римської імперії у VII ст. різко скоротилася. Землі від Дунаю до Егейського моря були зайняті слов'янами, які згодом заснували тут свої незалежні держави: Болгарію, Хорватію і Сербію (Сидорова, Н. А. (ответ. ред.). 1957, с. 91).

Маврикій залишив опис військового побуту слов'ян: «Нехай навіть цих варварів багато, але вони не мають воєнного ладу та єдиного командуючого; такі склавини і анти та інші варварські племена, які не вміють ні підкорятися, ні битися строем». І далі: «Не маючи над собою голови та конкуруючи один з одним, вони не визнають військового ладу, і не здатні битися в правильній битві, показуватись на відкритих і рівнинних місцях ...». І проте, як відомо, слов'яни перемогли не тільки в окремих битвах, а й зуміли завоювати Балканський півострів (Ляпушкин, И. И. 1968, с. 159).

У середині VI ст. слов'янські загони нахлинули в Іллірію і Далмацію, а також у Фракію – у долину річки Хеброс (Маріца). Їм вдалося захопити численні замки і місто Топір – десть у гирлі річки Места. У той час слов'яни почали зимувати на візантійській території. Склавини і анти відчували себе абсолютно впевнено на візантійській землі. Тактична майстерність у веденні воєнних дій зростає. Вони вивчили тактику візантійських атак, перестали уникати фортець, тепер почали їх осаджувати і перемогти з таранами та іншою досконалою технікою (Станчев, С. 1961, с. 26).

Слов'яни були відомі як маневрене, рухливе військо. Вони вправно вводили в оману противника, щоб заманити у тіснину лісів, де тактику швидкості та кмітливості доповнювали своєю особистою хоробрістю. Таким чином, у них була перевага при перших нападах. Пізніше їх загони брали участь і на рівних та відкритих просторах. Дуже часто невеликій частині слов'янського війська вдавалося змусити тікати переважаючі армії ворога. Римляни знали, що слов'яни воювали хоробро і часто до початку бою відчували панічний страх. Це часто вирішувало результат бою (Станчев, С. 1961, с. 27).

Простою воїна давні слов'яни називали ратник (від рать – бій), або вой, воїн, войник, вояк. Той, хто вів військо, називався воєвода; ця слов'янська назва перейшла і до візантійських греків Костянтина Багрянородного, і до румунів (vojevoda) і до угорців (vajvoda, vajda). Тільки у військах, що перебували під римським або візантійським впливом, вже у X і XI ст. з'явилися найменування менших чинів, ватажків невеликих загонів, такі, як десятник (від десять) і сотник (від сьто) (Нидерле, Л. 1956, с. 369).

Щодо зброї та облогових знарядь, то склавини і анти, згідно із писемними джерелами, маючи значне озброєння, швидко переймали у Візантії останні для того часу досягнення. Свід-

ченням цьому є взяття міст, дії величезними масами у глибині ворожої території, керівництво великими військовими з'єднаннями, також це підтверджується письмовими джерелами і археологічними знахідками (Федоров, Г. 1960, с. 176). Анти та склавини вміли осаджувати і брати міста, битися у пішому і кінному строю, а також на воді, використовуючи човни і легкі судна. Вже Прокопій повідомляє про те, що склавини й анти прекрасно озброєні, а Іоанн Ефеський каже, що вони б'ються краще, ніж візантійці. Основу антсько-склавинського війська становила легко озброєна піхота. Цим і обумовлювалися тактика й організація війська у слов'ян у розглянутий період. Маврикій повідомляє наступне: «Воювати зі своїми ворогами вони люблять в місцях, порослих густим лісом, в тіснинах, на обривах; з вигодою для себе користуються засадами, раптовими атаками, хитрощами, і вдень і вночі, винаходячи багато способів. Досвідчені вони також і в переправі через річки. Мужньо витримують вони перебування у воді, деякі, будучи захопленими раптовим нападом, занурюються у воду. При цьому вони держать в роті спеціально виготовлені довгі, просвердлені всередині очеретини, які доходять до поверхні води, а самі, лежачи горілиць на дні [річки], дихають за допомогою їх; і це вони можуть перебувати протягом багатьох годин, так що абсолютно не можна здогадатися про їх присутність» (Федоров, Г. 1960, с. 220). і ніщо не привертає увагу противника, а коли він проходив, слов'яни з'являлись позаду нього. Подібний досвід візантійців у їх боротьбі проти слов'ян знайшов відображення у військовому творі «Тактика», пов'язаному з візантійським імператором Маврикієм (582–602). Там автор радить командирам бути обережними у походах проти слов'ян, тому що вони здатні придумувати усілякі хитрощі (Станчев, С. 1961, с. 27).

Свідченням забезпечення слов'янських дружин зброєю для військових походів є існування на українській етнічній території у V–VIII ст. таких досить потужних залізодобувних центрів, як Гайворонський у Кіровоградській області, Григорівський – у Вінницькій, та залізобудівних центрів – ковальських – зокрема Пастерське городище у Черкаській та Новотроїцьке городище у Сумській (Вознесенська, Г. О. Недопако, Д. П. & Паньков, С. В. 1996, с. 38–39).

Слов'яни у розглянутий період мали не лише піших, а й кінних воїнів (залізні шпори), а на озброєнні у них перебували списи із залізними наконечниками, кинджали, ножі, луки зі стріла-

ми, що мають ковані залізні наконечники, причому упродовж VI–IX ст. виробилися типові для більш пізнього часу слов'янські форми наконечників стріл. Стріли, судячи із писемних джерел, були отруєні, застосовувалися залізні двосічні мечі, важкі щити. Зрозуміло, анти та склавини постійно вдосконалювали своє озброєння і тактику і, навчаючись у візантійців, виробили більш різноманітну і досконалу зброю і спорядження (Федоров, Г. 1960, с. 220).

Висновки. Проведене нами дослідження дає змогу здійснити воєнно-історичну реконструкцію особливостей воєнного мистецтва антів і склавинів. Зауважимо, що візантійські історики (воєначальники, політики) неодноразово відзначали наявність специфічного воєнного мистецтва своїх північних противників, властиву їм доblersь, войовничість, здатність легко переносити несприятливі умови, уміння вправно битися як у пішому строю, так і верхи. По суті, візантійські джерела засвідчують існування та ефективне застосування слов'янами асиметричної тактики напівпартизанського протиборства проти регулярної імперської армії: засідки, раптові атаки, введення противника в оману тощо. Часто невеликій частині слов'янського війська вдавалося змусити тікати переважаючі сили противника.

Разом з тим слов'яни вивчали тактику візантійського війська, перестали уникати облоги фортець, почали їх осаджувати і брати штурмом (із таранами та іншою достатньо досконалою тех-

нікою). Анти і склавини володіли своєрідним мистецтвом війни на морі, будували легкі човни (однодревки) і були здатні використовувати одночасно до 150 човнів у морських походах – могли на своїх судах дійти, наприклад, до Південної Італії (642 р.).

Свідченням забезпечення слов'янських дружин зброєю для військових походів є існування на українській етнічній території у V–VII ст. досить потужних залізоторних центрів. У них на озброєнні були списи із залізними наконечниками, кинджали, ножі, луки зі стрілами, що мали ковані залізні наконечники, причому впродовж VI–IX ст. виробилися типові для більш пізнього часу слов'янські форми наконечників стріл. Стріли були отруєні, застосовувалися залізні двосічні мечі, важкі щити.

Під час слов'яно-візантійських війн визначився ареал подальшого великого розселення слов'ян на Балканах. Анти і склавини оселилися в основному у спорожнілих областях. У родючих рівнинах Фракії і Мезії вони від війни перейшли до мирної праці – вирощування зернових культур. Отже, доба від V до VII ст. в історії слов'янства позначилася не тільки створенням власної системи воєнного мистецтва, а й воєнно-політичною активністю слов'янських племен у Європі, що викликала корінні зміни у соціально-економічному ладі Візантійської імперії. Рабовласницька експлуатація як основна форма поневолення балканських землеробських народів була знищена.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Абашина, Н., Козак, Д., Синиця, Є. & Терпиловський, Р. (2012). *Давні слов'яни. Археологія та історія*. Київ: «Стародавній світ», 366 с.
- Артеменко, И. И. (гл. ред.). (1986). *Археология Украинской ССР* (в 3 т., Т. 3). Киев: Наукова думка, 575 с.
- Баран, В. Д. & Баран, Я. В. (2011). *У пошуках джерел українського народу. Вибрані наукові праці*. Київ: ННДІУ, 800 с.
- Баран, В. Д. (2007). *Кий, Щек і Хорив, сестра їх Либідь та пракорені українського народу*. Київ: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 63 с.
- Брайчевський, М. Ю. (1991). Антська проблема в контексті Візантійської історії. *Археологія*. № 2, с. 122–133.
- Вознесенська, Г. О., Недопако, Д. П. & Паньков, С. В. (1996). *Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина і тис. – перша чверть II тис.)*. Київ, 192 с.
- Гимбутас, М. (2004). *Славяне. Сыны Перуна*. Москва, 217 с.
- Джаксон, Т.Н., Коновалова И.Г. & Подосинов, А.В. (ред.). (2010). *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*. (Том II). Москва, 384 с.
- Ляпушкин, И. И. (1968). Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. *Материалы исследования по археологии*. № 152, 191 с.

- Мишанич, О. В. (відп. ред.). (1989). *Літопис руський*. Київ: Дніпро, 591 с.
- Моця, О. (2011). *Українці: народ і його земля (етапи становлення)*. Київ: «Стародавній Світ», 640 с.
- Моця, О. П. (2012). «Анти» – «руси» – «українці». *Формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи V–XIX ст.* Київ: Наукова думка, 215 с.
- Нидерле, Л. (1956). *Славянские древности*. Москва: Изд. иностр. лит., 451 с.
- Петров, Н. И. (1897). *Историко-топографические очерки древнего Киева*. Киев, 267 с.
- Прокопий Кесарийский. (1950). *Война с готами. о постройках*: перевод С. П. Кондратьева (ред. пер.). Москва: Наука, 517 с.
- Рыбаков, Б.А. (1948). *Ремесло древней Руси*. Москва: Изд. АН СССР, 792 с.
- Сидорова, Н. А. (ответ. ред.). (1957). *Всемирная история* (в 10 т., Т 3). Москва: ГИПЛ, 896 с.
- Сміленко, А.Т. (1975). *Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.)*. Київ: Наукова думка, 211 с.
- Станчев, С. (1961). *Наши прадеди – славяните*. София: Народна младеж, 101 с.
- Строков, А. А. (1995). *Історія воєнного мистецтва* (у 3 т., Т.1). Київ, 301 с.
- Терпиловський, р. В. (2005). *Давні слов'яни та їхні сусіди* (Ред. Л. Л. Залізняк). Археологія України: Курс лекцій. Київ: Либідь, с. 344–427.
- Терпиловський, Р. В. (відп. ред.). (1999). *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.* Київ; Львів: РАС, 329 с.
- Трачук, О. (2009). Залізо у венедів, антів та склавинів. *Українознавство*. № 2, с. 235–240.
- Трачук, О. В. (2017). *Чорна металургія в соціально-економічному житті східних слов'ян на території України (друга половина V–X ст.)*. Київ, 308 с.
- Трачук, О. В. (2019). Племя та родоплемянний лад у східних слов'ян. *Ремесла та промисли Поліської зони. Проблеми дослідження і популяризації: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Малин, Україна, с. 41–58.
- Трачук, О. В. (2023а). Анти і склавини черняхівської культури – предки слов'янських народів Європи. *Українознавство*. № 3, с. 85–124. DOI: 10.30840/2413-7065.3(88).2023.288062
- Трачук, О. В. (2023b). Виробництво залізної зброї для полків і сотень Війська Запорозького на древлянській землі (XVII–XVIII ст.). *Вісник НДІ українознавства*. № 1, с. 91–120. DOI: 10.30840/2786-8818.1(1).2023.292993.
- Третьяков, П. Н. (1948). *Восточнославянские племена*. Москва: Изд. АН СССР, 184 с.
- Федоров, Г. Б. (1960). Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. *МИА*. № 89, с. 173–228.
- Шафарик, П. И. (1847). *Славянскія древности*. (Т. 2, кн. 1). Москва: Ун-тская тип., 454 с.

REFERENCES

- Abashyna, N., Kozak, D., Synytsia, Ye. & Terpylovskiy, R. (2012). *Davni sloviany. Arkheolohiia ta istoriia* [Ancient Slavs. Archeology and history], Kyiv: «Starodavnyi svit», 366 s. [In Ukrainian].
- Artemenko, I. I. (ed.). (1986). *Arkheologiya Ukrainkoi SSR* [Archeology of the Ukrainian SSR]. (v 3 t., T. 3). Kiev: Naukova dumka, 575 s. [In Russian].
- Baran, V. D. (2007). *Kyi, Shchek i Khoryv, sestra yikh Lybid ta prakoreni ukrainskoho narodu* [Kyiv, Shchek and Khoryv, their sister Lybid and the progenitors of the Ukrainian people]. Kyiv: TOV «Atlant YuEmSi», 63 s. [In Ukrainian].
- Baran, V.D. & Baran, Ya.V. (2011). *U poshukakh dzherel ukrainskoho narodu. Vybrani naukovi pratsi* [In search of the sources of the Ukrainian people. Selected scientific works]. Kyiv: NNDIU, 800 s. [In Ukrainian].
- Braichevskiy, M. Yu. (1991). Antska problema v konteksti Vizantiiskoi istorii [The Ante problem in the context of Byzantine history]. *Arkheolohiia*. № 2, s. 122–133. [In Ukrainian].
- Dzhakson, T.N., Konovalova I.G. & Podosinov, A.V. (red.). (2010). *Drevnyaya Rus v svete zarubezhnikh istochnikov: Khrestomatiya* [Ancient Rus in Foreign Sources: Anthology]. (Tom II). Moskva, 384 s. [In Russian].
- Fedorov, G. B. (1960). Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechya v I tis. n.e. [Population of the Prut-Dniester interfluvium in the 1st millennium AD]. *MIA*. № 89, s. 173–228. [In Russian].
- Gimbutas, M. (2004). *Slavyane. Sini Peruna*. [Slavs. Sons of Perun]. Moskva, 217 s. [In Russian].

Lyapushkin, I. I. (1968). Slavyane Vostochnoi Yevropi nakanune obrazovaniya Drevnerusskogo gosudarstva [The Slavs of Eastern Europe on the eve of the formation of the Old Rus State]. *Materiali issledovaniya po arkheologii*. № 152, 191 s. [In Russian].

Motsia, O. (2011). *Ukrainci: narod i yoho zemlia (etapy stanovlennia)* [Ukrainians: the people and their land (stages of formation)]. Kyiv: «Starodavnyi Svit», 640 s. [In Ukrainian].

Motsia, O. P. (2012). «Anty» – «rusy» – «ukrainci». *Formuvannia identychnosti u slovian pivdnia Skhidnoi Yevropy V–XIX st.* [«Antis» – «Rus» – «Ukrainians». The formation of identity among the Slavs of the south of Eastern Europe in the V–XIX centuries]. Kyiv: Naukova dumka, 215 s. [In Ukrainian].

Myshanych, O. V. (ed.). (1989). *Litopys ruskyi* [Chronicle of Rus]. Kyiv: Dnipro, 591 s. [In Ukrainian].

Niderle, L. (1956). *Slavyanskije drevnosti* [Slavic antiquities]. Moskva: Izd. inost. lit., 451 s. [In Russian].

Petrov, N. I. (1897). *Istoriko-topograficheskie ocherki drevnego Kiev* [Historical and topographical sketches of ancient Kiev]. Kiev, 267 s. [In Russian].

Prokopii Kesariiskii. (1950). *Voina s gotami. O postroikakh* [War with the Goths. About building]: per. (S. Kondratev, Trans.). Moskva: Nauka, 517 s. [In Russian].

Ribakov, B.A. (1948). *Remeslo drevnei Rusi* [Craft of ancient Rus]. Moskva: Izd. AN SSSR. 792 s. [In Russian].

Shafarik, P. I. (1847). *Slavyanskiya drevnosti* [Slavic antiquities]. (T. 2, kn. 1). Moskva: Un-tskaya tip., 454 s. [In Russian].

Sidorova, N. A. (ed.). (1957). *Vsemirnaya istoriya* [World history] (v 10 t., T 3). Moskva: GIPL, 896 s. [In Russian].

Smilenko, A.T. (1975). *Sloviany ta yikh susidy v stepovomu Podniprovi (II–XIII st.)* [Slavs and their neighbors in the steppe Dnieper (II–XIII centuries)]. Kyiv: Naukova dumka, 211 s. [In Ukrainian].

Stanchev, S. (1961). *Nashyte pradedy – slaviany* [Our great-grandfathers are Slavs]. Sofyia: Nrodna mladezh, 101 s. [In Bulgarian].

Strokov, A. A. (1995). *Istoriia voiennoho mystetstva* [History of military art]. (v 3 t., T.1). Kyiv, 301 s. [In Ukrainian].

Terpylovskiy, R. V. (2005). *Davni sloviany ta yikhni susidy* [Ancient Slavs and their neighbors]. (Red. L. L. Zaluzniak). *Arkheolohiia Ukrainy: Kurs lektsii*. Kyiv: Lybid, s. 344–427. [In Ukrainian].

Terpylovskiy, R. V. (ed.). (1999). *Etnokulturni protsesy v Pivdenno-Skhidnii Yevropi v I tysyacholitti n. e.* [Ethnocultural processes in South-Eastern Europe in the 1st millennium AD]. Kyiv; Lviv: RAS, 329 s. [In Ukrainian].

Trachuk, O. (2009). *Zalizo u venediv, antiv ta sklavy* [Iron among the Veneds, Ants and Sklavs]. *Ukrainoznavstvo*. № 2, s. 235–240. [In Ukrainian].

Trachuk, O. V. (2017). *Chorna metalurhiia v sotsialno-ekonomichnomu zhytti skhidnykh slovian na terytorii Ukrainy (druha polovyna V–X st.)* [Ferrous metallurgy in the socio-economic life of Eastern Slavs on the territory of Ukraine (second half of the 5th–10th centuries)]. Kyiv, 308 s. [In Ukrainian].

Trachuk, O. V. (2019). *Plemia ta rodoplemynnyi lad u skhidnykh slovian* [The tribe and clan system among the Eastern Slavs]. *Remesla ta promysly Poliskoi zony. Problemy doslidzhennia i populiaryzatsii: Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii*. Malyn, Ukraina, s. 41–58. [In Ukrainian].

Trachuk, O. V. (2023a). *Anty i sklavy cherniakhivskoi kultury – predky slovianskykh narodiv Yevropy* [Antis and Sclavs of the Chernyakhiv culture are the ancestors of the Slavic peoples of Europe]. *Ukrainoznavstvo*. № 3, s. 85–124. DOI: 10.30840/2413-7065.3(88).2023.288062 [In Ukrainian].

Trachuk, O. V. (2023b). *Vyrobnnytstvo zaliznoi zbroi dlia polkiv i soten Viiska Zaporozkoho na drevlianskii zemli (XVII–XVIII st.)* [Production of iron weapons for regiments and hundreds of the Zaporizhzhya Army in the Drevlyan region (XVII–XVIII centuries)]. *Visnyk NDI ukrainoznavstva*. № 1, s. 91–120. DOI: 10.30840/2786-8818.1(1).2023.292993. [In Ukrainian].

Tretyakov, P. N. (1948). *Vostochnoslavyanskije plemena* [Eastern Slavic tribes]. Moskva: Izd. AN SSSR, 184 s. [In Russian].

Voznesenska, H. O., Nedopako, D. P. & Pankov, S. V. (1996). *Chorna metalurhiia ta metaloobrobka naselenia skhidnoieuropeiskoho lisostepu za doby rannikh slovian i Kyivskoi Rusi (druha polovyna I tys. – persha chvert II tys.)* [Ferrous metallurgy and metalworking of the population of the Eastern European forest-steppe during the time of the early Slavs and Kievan Rus (second half of the 1st millennium – first quarter of the 2nd millennium)]. Kyiv, 192 s. [In Ukrainian].

Oleksii TRACHUK

PhD of Historical Sciences

Research Institute of Ukrainian Studies of Taras

Shevchenko Kyiv National University (Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3490-8626>

E-mail: oleksakolo@gmail.com

**FEATURES OF THE MILITARY ART
OF THE PREUKRAINIAN TRIBES OF ANTES AND SCLAVENI
IN OPPOSITION TO THE BYZANTINE EMPIRE (V–VII CENTURIES)**

The disintegration of the Hunnic state, the departure of nomads to the Azov region led to the fall of the Western Roman Empire in the second half of the 5th century. At this time, the Byzantine Empire strengthened its position in the east and restored power over the conquered territories. In the III–IV centuries the tribes of the Cherniakhov culture attracted the close attention of Byzantine writers and appeared in their works with the names of Antes and Sclaveni.

Our mapping of the Cherniakhov tribes of the III – early V century showed that there were a large number of these tribes. From the available archaeological sources, we managed to locate 394 tribes. As a result of the victorious wars, the Antes and Sclaveni got the opportunity for a large resettlement. They appear in the south – in the Danube, in the deep areas of the Balkan Peninsula, in the west they reach the Elba and the Baltic coast, and in the northeast they inhabit the upper reaches of the Don and the Volga. After the great resettlement of the Antes and Sclaveni, no less than 34 tribes of the ancestors of Ukrainians remained on the territory of Ukraine. Probably, about 200 tribes who possessed a high level of military art took part in the wars with Byzantine Empire.

In the second half of the 1st millennium, the resettlement of the Antes and Sclaveni reached such proportions that they became one of the main groups that made up the ethnic map of early medieval Europe. In addition, they were divided into tribal groups, which, depending on historical circumstances, laid the foundations for the formation of modern Slavic peoples and their creation of their own states in the Balkans. The purpose of our research is to draw the attention of historians and readers to the important place of our ancestors - the Antes and Sclaveni – proto-Ukrainians – in the history of the Slavic peoples of Europe.

Key words: *military art, military organization, Antes, Sclaveni, Slavs, Byzantine Empire, ethnic history of Ukraine.*